

Het koororgel van de Martinikerk

Cor Edskes

Inleiding

De stichting 'Avondtmusyck', opgericht in 1949, heeft in belangrijke mate haar ontstaan aan het koororgel van de Martinikerk te danken. Vaak met medewerking van solisten werd rond dit instrument jaarlijks een aantal concerten georganiseerd, dat een grote schare luisteraars trok. Begunstigd door de akoestische omstandigheden verwierf het koororgel een niet weg te cijferen reputatie. Ook de slecht uitgevallen modernisering van het hoofdorgel in de jaren 1938/39 droeg hieraan bij. Verder was het voor de concertbezoeker attractief om de organist niet alleen aan het werk te horen, maar ook te zien (afb. 1 en 2).

Aan deze situatie kwam een einde toen de restauratie van de Martinikerk een aanvang nam. In 1960 vond de laatste serie concerten in het koor plaats. De kerkrestauratie startte met het conserveren van de muurschilderingen in het

Afb. 1. Organist Cor Batenburg aan het klavier van het koororgel, circa 1950.

Foto: P.P. Moerman, Groningen.

Afb. 2. Het koororgel vóór demontage en opslag, circa 1950.

Foto: P.P. Moerman, Groningen.

koor van de kerk. Hiertoe werden begin 1961 de steigers geplaatst. Het koororgel bleef nog enige tijd vrijwel onbeschermd te midden van de hoog oprijzende steigerbuisen staan. Toen het instrument daardoor steeds meer schade opliep, besloot men om het te demonteren en op te slaan. Hoewel het in de bedoeling lag om het koororgel zo spoedig mogelijk te herplaatsen, pakte dit anders uit. Ook na de afsluiting van de kerkrestauratie in 1975 en de voltooiing van de restauratie van het hoofdorgel in 1984 moesten herstel en herplaatsing van het koororgel bij de categorie 'vrome wensen' worden ingedeeld. Het zou nog tot mei 1996 duren voordat er goedkeuring voor het restauratieplan kwam en door de Gemeente Groningen een substantiële subsidie in het vooruitzicht werd gesteld. Vervolgens moest de eigenaar, de kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente, nog zorgen voor de ontbrekende gelden, circa 20% van de totale kosten. Nadat ook deze moeilijkheden waren overwonnen, werd in januari 1997 de opdracht tot restauratie verleend. Vanwege vele andere opdrachten bij de restaurateur heeft het echter nog ruim vier jaren geduurd voordat het orgel speelklaar kon worden opgeleverd. Meer dan veertig jaar heeft het koororgel gezwegen. Generaties groeiden op zonder van het bestaan af te weten. Maar in 2002 was het zover: de Martinikerk heeft weer een koororgel.

De lotgevallen van het koororgel

Authentieke gegevens over de bouw van het orgel zijn, voor zover we nu weten, nauwelijks bewaard gebleven. Het instrument is in 1742 of kort daarna gemaakt voor het St.-Elisabethsklooster te Nunhem, een dorp gelegen op de linker Maasoever even ten noorden van Roermond. Het klooster onderging tussen 1740 en 1744 een ingrijpende verbouwing. In het kader hiervan zal ook dit orgel zijn aangeschaft. Uit vergelijkend onderzoek en een enkel archiefstuk valt op te maken, dat de bouwer een lid van de familie Le Picard is geweest. Deze dynastie van orgelmakers had zich vanuit Frankrijk onder meer in Luik gevestigd. De naam van de familie geeft aan dat deze afkomstig was uit de landstreek Picardië, gelegen in het noorden van Frankrijk met steden als Amiens, St. Quentin en Beauvais.

De belangrijkste vertegenwoordiger van de familie was Jean-Baptiste le Picard, die orgels bouwde te Luik, Tongeren, Herkenrode en Sint Truiden in het huidige België en in ons land onder andere te Roermond, Thorn en Weert. Omdat het klooster St.-Elisabeth kerkelijk tot het prinsbisdom Luik behoorde, deed men vermoedelijk een beroep op een bouwer uit deze stad maar het is ook mogelijk dat een broer van Jean-Baptiste, namelijk Jean-François le Picard, de bouwer was. Deze had als domicilie de stad Metz, in het departement Moselle in Frankrijk.

Het orgel voor het klooster had twee klavieren en een aangehangen pedaal. Het bezat circa 22 registers, die waren verdeeld over een Grand d'Orgue en een Positif. Het moet een fors instrument zijn geweest voor de niet al te grote kerk van het klooster. Het was een voorbeeld van orgelbouw waarin Franse en Waalse stijlenmerken zich verenigden. De kast van het naar Groningen gekomen Positif vertoont alle kenmerken van de rococo, ook wel Louis XV-stijl genoemd. Met een datering rond 1742 is het een vroege vertegenwoordiger van deze stijl in Nederland. In onze gewesten zien we de eerste uitingen van deze stijl pas na 1750 verschijnen. Ze missen echter veelal de zwier en de fantasie van de zuidelijke varianten. Opvallend aan de ornamentiek van het koororgel zijn de elegante

C-vormige motieven. Van symmetrie is nagenoeg geen sprake meer. De capricieuze ornamentiek doet denken aan gestold zeeschuim. Evenals veel meubelen uit Luik en omgeving is de orgelkast gemaakt van eikenhout dat in zijn natuurlijke kleur is gehouden.

De transformatie van het orgel

In zijn oorspronkelijk gedaante heeft het orgel geen lang leven gehad. Het klooster St.-Elisabeth werd tijdens de Franse overheersing opgeheven en geconfisqueerd. In 1799 vond in Maastricht een veiling plaats van het klooster en de daarbij behorende goederen. De kloosterkerk werd vervolgens afgebroken en de inventaris verdeeld over naburige parochiekerken.

Het hoofdgedeelte van het orgel, het zogenaamde Grand d'Orgue, kreeg een plaats in de kerk van Roggel. Het Positif, in feite het rugpositief, verhuisde naar de parochiekerk van het nabijgelegen Heythuysen. Voor dit Positif is toen een sokkel gemaakt uit onderdelen, die bij de ontmanteling van het orgel beschikbaar kwamen.

In 1847 werd de kerk van Heythuysen vergroot. Het orgel is toen hersteld waarbij de dispositie is gewijzigd en de klank in overeenstemming is gebracht met de destijds heersende smaak¹. Door deze ingrijpende wijzigingen werd het aanzicht van het instrument ernstig geschaad. Door inkorting van de pijpen werd ook de oorspronkelijke toonhoogte tot de thans nog gebruikelijke opgevoerd. De klavieromvang werd in de discant tot g''' uitgebreid. Er was echter geen plaats voor de toevoeging van de ontbrekende toon Cis.

Nadat de parochiekerk van Heythuysen in 1927 nogmaals was vergroot, achtte men de tijd gekomen het oude instrument te vervangen door een modern groter exemplaar. Dit vond pas in 1939 plaats. Het oude instrument kwam vervolgens voor verkoop beschikbaar. In hetzelfde jaar verdwenen de in de kerk van Roggel aanwezige delen van het Grand d'Orgue spoorloos.

Naar Groningen

Het uit Heythuysen afkomstige Positif kwam in 1937 op de lijst van instrumenten te staan waarvan het pijpmateriaal tegen oorlogsgevaaren diende te worden beschermd. In maart 1939 werd het als koororgel voor de Martinikerk aangekocht door de Vereniging van Hervormde Jongeren te Groningen. Dit gebeurde op advies van de Nederlandse Klokken- en Orgelraad. Deze instantie was ook verantwoordelijk voor de genoemde minder geslaagde modernisering van het hoofdorgel. Het advies over het koororgel moet als aanzienlijk positiever worden beoordeeld. De koopprijs bedroeg 150 gulden!

De firma Verschuieren kreeg vervolgens de opdracht het instrument te herstellen en naar Groningen over te brengen voor een prijs van 1000 gulden.

1. De oude registers Sesquialter, Nasard, en Tierce moesten het veld ruimen voor vier gedeeltelijk nieuwe. Er kwamen een nieuwe Montre 8', een Bourdon 16' en een Salicional 8' (sup.). Het register Cromorne 8' werd omgebouwd tot een Trompette 8'. In de orgelkast was hiervoor te weinig ruimte zodat het dak en de achterwand werden verwijderd. De grootste pijpen van de nieuwe Bourdon kregen een plaats buiten de kast. De 29 oude frontpijpen van de Prestant 4' kwamen op de windlade te staan. In het front zette men 20 nieuwe pijpen van de Montre 8', namelijk D t/m a. Pijp C kreeg een plaats binnen de kast. Omdat in de torens onvoldoende hoogte voor de nieuwe pijpen was, kregen deze haaks omgezette verlengstukken. In de zijtorens werden in plaats van 5 nu 3 pijpen opgesteld, in de middentoren en tussenvelden in plaats van respectievelijk 5 en 7 pijpen nu 4 en 5. Het orgel kreeg verder een nieuwe parallel opgaande balg met pompinstallatie.

Nadat het instrument in het koor van de Martinikerk was geplaatst en in gebruik genomen, maakte het al snel furore. Het werd niet alleen ingezet bij kerkelijke plechtigheden maar ook, zoals hierboven vermeld, bij concerten.

De restauratie

De huidige restauratie is uitgevoerd door Verschuieren Orgelbouw BV te Heythuysen. Dit is de voortzetting van het bedrijf dat in 1939 het koororgel naar Groningen bracht. Mede geleid op de ervaring met dit orgeltype werd opnieuw gekozen voor deze orgelmakerij.

Alle oude onderdelen zijn grondig hersteld. Bij de restauratie van de windlade is de ventielkast die in de 19e eeuw naar de frontzijde van het orgel verhuisde, weer aan de achterzijde aangebracht. Het bleek verder mogelijk om de interessante originele constructie van de windlade te behouden. De verdeling van de registers over de windlade was bij de ingreep in 1847 vrij willekeurig veranderd. Dit is voorzover mogelijk weer ongedaan gemaakt.

De in het laatstgenoemde jaar gerealiseerde uitbreiding van de toonumfang bleef gehandhaafd. De toegevoegde cancellen waren constructief op verantwoorde wijze aangebracht. Er is destijds handig gebruik gemaakt van twee open ruimtes op de windlade. Deze waren in eerste aanleg bedoeld voor het registermechanisme van het rugpositief. Vanwege de verplaatsing van de ventielkast moest het speelmechanisme opnieuw worden opgezet. Het bestaande registermechanisme behoefde slechts te worden hersteld en waar nodig aangepast.

Dit geldt ook voor de aanwezige claviatuur (toetsen en pedalen). Het toetsbeleg, met ondertoetsen van ebbenhout en boventoetsen van ivoor, moest slechts in enkele gevallen worden gecompleteerd. Het in 1939 aangebrachte pedaalklavier bleef in aangepaste vorm gehandhaafd².

Wat de windvoorziening betreft, kon van een herstel van de situatie zoals die sedert 1939 bestond, geen sprake zijn. Bijna de gehele windvoorziening was toen buiten de orgelkast opgesteld. Magazijnbalg en ventilator bevonden zich naast het instrument ter linkerzijde van de bespeler, gedeeltelijk aan het oog onttrokken door een schot. Alleen al vanwege het grote ruimtebeslag was dit een ongewenste toestand. De bestaande balg en ventilator waren tijdens de restauratie van de kerk door grote lekkages in het dak van de kerk volledig onbruikbaar geworden. Er is nu gekozen voor een dubbele spaanbalg die met een ventilator en aansluitende windkanalen in de sokkel van het orgel is ondergebracht. Het instrument kreeg een nieuwe 'Tremblant à vent perdu'.

De erg beschadigde en deels gesloopte orgelkast is inclusief de ornamentiek zorgvuldig hersteld. Het verdwenen dak en de weggenomen delen van de achterwand zijn gereconstrueerd. Het instrument is opgesteld op een nieuw eiken podium. Alle nog aanwezige oorspronkelijke pijpen van de Prestant 4' zijn weer in het front geplaatst. De in hoofdzaak uit lood bestaande pijpen zijn opnieuw met bladtin belijmd. Hiermee heeft het orgel zijn oorspronkelijke aanzien teruggekregen.

Van een integraal herstel van de oude dispositie is afgezien. Het is opvallend, dat de oorspronkelijke registersamenstelling niet in geschrift is overgeleverd. Aan de hand van de windlade was deze echter met een grote mate van zekerheid

2. Vroeger bezat het orgel een zogenaamd kistpedaal met een omvang van C, D-c. Dit was al sinds 1939 vervangen door het huidige, dat van C tot en met d' loopt.

Afb. 3. Het koorgel na restauratie. Foto: J.W. van Willigen, Groningen.

te achterhalen. Het feit dat de disposities van de orgels in Frankrijk en Wallonië vrij sterk gestandaardiseerd waren, bood daarbij extra zekerheid.

Verschuivingen van het oude pijpwerk zijn ongedaan gemaakt en alle pijpen uit 1939 zijn verwijderd en vervangen. In de registers zijn een aantal wijzigingen doorgevoerd, die recht doen aan de oorspronkelijke situatie³.

De toonhoogte van het orgel is weer verlaagd tot het originele niveau, circa een halve toon lager dan nu gebruikelijk. Daartoe zijn de oude pijpen verlengd. De oorspronkelijke verhouding tussen pijplengte, diameter en opsnode is hiermee gerehabiliteerd. Het orgel is gestemd in een niet evenredig zwevende temperatuur die het spelen in alle toonaarden niet in de weg staat.

Dispositie koororgel (voor de registeropschriften is de Franse nomenclatuur gebruikt)						
Manuaal		Samenstelling vulstemmen			Pedaal	
Montre	8'	Cornet	cs'	2 2/3'-2'-1 3/5'	Sousbasse	16'
Bourdon	8'	Sesquialter	C	1 1/3'-4/5'	Mauaal	C D-g'''
Prestant	4'		c'	2 2/3'-1 3/5'	Pedaal	C d', aangehangen
Flûte	4'	Fourniture	C	1'-2 2/3'-1/2'		
Nasard	2 2/3'		c	1 1/3'-1'-2/3'		
Doublette	2'		c'	2'-1 1/3'-1'		
Cornet	3 rangs sup.		c''	2 2/3'-2'-1 1/3'		
Larigot	1 1/3''		c'''	4'-2 2/3'-2'		
Fourniture	3 rangs					
Sesquialter	2 rangs basse et sup.					
Trompette	8' basse et sup.					
Tremblant						
		Toonhoogte a' 415 Hz bij 18 °C				

3. Voor de gebruiksmogelijkheden is de aanwezige Sousbasse 16', het basgedeelte van de uit 1847 daterende Bourdon 16', als zelfstandig register in het pedaal gehandhaafd. In 1939 waren deze pijpen op een pneumatische kegellade achter het orgel opgesteld. Het pijpwerk staat nu tegen de rug van de sokkel op een nieuwe mechanisch werkende lade. Het pijpwerk van de discant van de Bourdon 16' is gedeeltelijk gebruikt voor het basgedeelte van de nieuwe Nasard 2 2/3'.
De traditionele Franse opsplitsing van het Pleinjeu in Fourniture en Cymbale was in dit rococo-instrument al veranderd in het duo Fourniture en Sesquialter. In wezen hebben we hier te maken met een tertsgekleurd Pleinjeu. Deze situatie is bij de restauratie gereconstrueerd. Omdat het tertsselement in de dispositie al goed was vertegenwoordigd door de Sesquialter en Cornet, is het oorspronkelijke register Tierce 1 3/5' niet opnieuw aangebracht. Uit oogpunt van praktische bruikbaarheid leek het beter om het register Montre 8', in 1847 in de dispositie geïntroduceerd, aan te houden. Door de beperkte ruimte op de windlade zijn de tonen C t/m Gis gecombineerd met de Bourdon 8'. Vanaf A is het register zelfstandig. De frontpijpen van de Montre bleken door hun constructie en mensuur onbruikbaar. Daarentegen is het binnenpijpwerk uit 1847 opnieuw benut. Nu het register geen frontpijpen meer heeft, is de naam Montre niet meer geheel in overeenstemming met de realiteit. De samenstelling van de Fourniture is in oorspronkelijke zin gecorrigeerd.
Het register Trompette 8', oorspronkelijk een Cromorne 8', staat niet als laatste op de windlade maar als voorlaatste. Dit komt overeen met de oude situatie. Een dergelijke oplossing is vaker aan te treffen in orgels van deze signatuur.

Verklaring van orgelbouwkundige termen

Balg:	windpomp inrichting en/of windreservoir van het orgel.
Cancel:	één van de kanaaltjes van de windlade waarop de pijpen staan die met de bijbehorende toets tot spreken wordt gebracht.
Discant:	hoge tonen van het register.
Dispositie:	opsomming van registernamen met voethoogte en aantal koren.
Frontpijp:	een in het front staande orgelpijp. Deze pijpen waren in de 15e en 16e eeuw van zuiver tin; vanaf het begin van de 17e eeuw van lood en beplakt met tinfoolie en vanaf het begin van de 18e eeuw weer tin.
Klavier of manuaal:	toetsenbord voor de handen, vanaf circa 1700 bestaande uit een omvang van vier octaven. Bij 'lang klavier' zijn alle halve tonen aanwezig, bij 'kort klavier' ontbreken de tonen Cis, Dis, Fis en Gis.
Klavieromvang:	het aantal klaviertoetsen, verdeeld in octaven. Het laagste octaaf wordt aangeduid als C, Cis, D, enz.; het volgende heet klein octaaf, aangeduid als co, ciso, do, enz.; de volgende octaven zijn het één-, twee- en driegeestreept octaaf, aangeduid als c', cis', d', enz. en c'', cis'', d'' en c''', cis''', d'''.
Mensuur:	de verhoudingen tussen de pijpafmetingen (lengte, diameter, labiumbreedte en opsnede van de mond).
Orgelwind:	lucht die in de balgen onder druk (50-85 mm waterkolom) wordt gebracht en vandaar door kanalen naar de windkast(en) stroomt.
Pedaal:	voetklavier, waarmee een lade met afzonderlijke registers bespeelbaar is (zelfstandig pedaal), of de bas van de registers van het hoofdwerk (aangehangen pedaal).
Prestant:	het oudste orgelregister (letterlijke betekenis 'vooraan staande').
Prestanten:	registers met open pijpen die de grondslag vormen voor de orgelklank.
Register of stem:	een door registertrekkers te bedienen groep pijpen met dezelfde klankkleur.
Tremblant à vent perdu:	speelhulp die de orgelwind in de pijp regelmatig kan doen golven.
Voet:	aanduiding van de toonhoogte. De grootste pijp van de Prestant 8 (toon C) is circa 8 voet lang, een 4' klinkt een octaaf hoger.
Windkanaal:	houten kanaal dat dient voor het transport van de wind van de balgen naar de windlade(n).
Windkast:	deel van de windlade waar de orgelwind vrij kan instromen en waarin de ventielen zich bevinden die de pijpen tot spreken brengen.
Windlade of secreet:	houten lade bestaande uit een raam waartussen cancellen die aan de bovenzijde zijn afgedicht met sponsels en aan de onderzijde met sponsels of door een fundamentbord. De windkast bevindt zich meestal aan de onderkant.